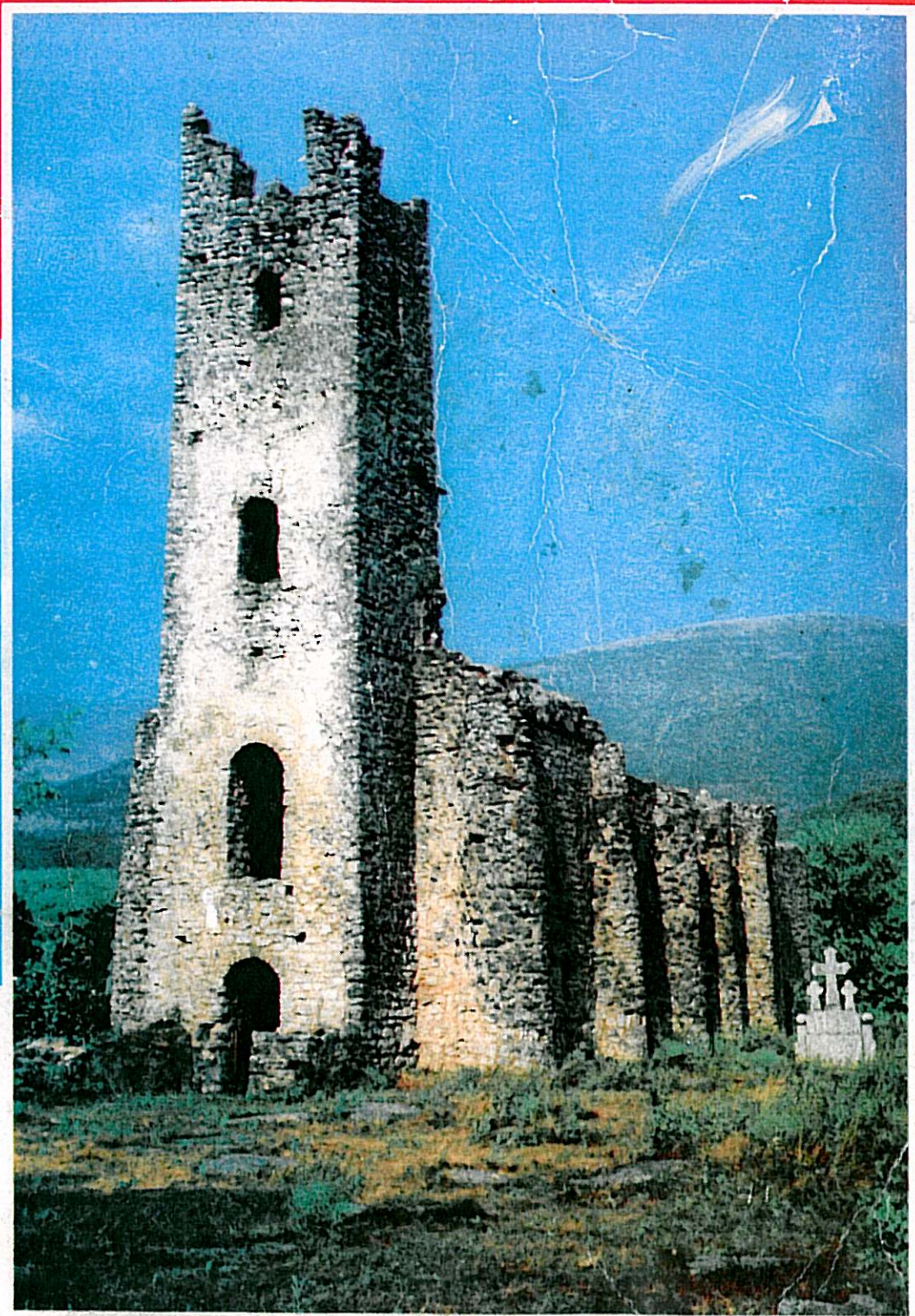

Вељко Ђ. Мишина

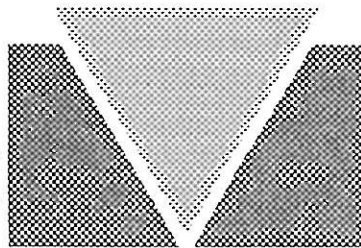
Свети Спас у Цетини

Издање књиге помогли

*Жељка, Мирјана и Жељко
НЕНАДОВИЋ*

пп Тенен - Книн

MICO Marketing

СРПСКЕ ЦРКВЕ

Уредник:
Никола Шкрбић

Рецензент:
мр Слободан Милеуснић

Издавачи:
Умјетничко братство манастира Крке
Завичајни клуб "Книнска крајина" - Београд
Српско културно друштво "Зора" - Книн

Вељко Ђ. Мишина

СВЕТИ СПАС У ЦЕТИНИ

Београд - Книн
1994.

Ова књижица објављује се с благословом
Његовог Преосвештенства епископа далматинског
господина Лонгина

Када ми је председник Завичајног клуба
"Книнска крајина" Никола Церовац предложио, око
Ђурђевдана 1994. године, да урадим нешто за цркву
Светог Спаса у Цетини, радо сам пристао. Сматрао
сам да ми је то, као школованом историчару, и
обавеза. Оптерећеност темама из времена Голготе
Српске православне цркве 1941-1945, и рђава времена,
у којима је једно зло претицало друго, нису пружала
прилике да истажујем прошлост краја где сам рођен
и народа коме припадам. Бог зна да ли ћу то икада
и урадити.

Уместо неког вреднијег научно-истраживачког
текста, потомству Цетинске крајине дарујем ову малу
књижицу као успомену о нашим прецима.

О Ђурђевдану 1994. године

Вељко Ђ. Мишина

Увод

У прадавним временима, у крајевима горњег тока реке Цетине живели су народи чијих трагова још има у пећинама подно Динаре. Они су имали одређена места где су приносили жртве својим божанствима. Та светилишта користили су и Илири. На тим истим местима касније су се сакупљали и први хришћани и ту градили своје богомоље. У смутним временима далеког средњевековља, неверници су рушили туђа светилишта, бранитељи их обнављали, иноверни нападачи их опет рушили, хришћани их подизали из пепела.

Извор реке Цетине био је извор живота. Ту се зачеше и прва људска насеља. Касније, на тим просторима живела су племена Далмата. Потом су, као господари, дошли Римљани. У њиховим временима, у ове крајеве стигло је и хришћанство. Сви народи имали су своја божанства и своја светилишта. Нападачи су обично рушили све пред собом, па тако и светилишта. Али, обичавали су да на истим местима градили нова, своје светиње где су се молили својим божанствима. Илири су порушили туђа светилишта, Римљани илирска, Авари римска, Хрвати аварска, Монголи хрватска. Народна предања казују да је последње обнављање порушеног извршио 1395. године српски краљ Босне, Твртко Котроманић. Иста предања казују да се последњи

насртај збио 1512. године, када су Турци порушили цркву.

Судбина цркве посвећене Светом Спасу, подигнуте на старом црквишту из ранијих векова, код извора реке Цетине, јесте и судбина народа који је живео на стаништима у врху Цетинске крајине. Православни народ који се настанио око Цетине почетком XIV века, трпио је разне власти и доживљавао многе муке. Католичили су га Латини, исламизовали Турци, али најтврђи део остајао је веран својој православној вери. Тако је некада било, тако је и дан-данас. Вера нас је одржала, њојзи хвала!

Православна вера имала је свога мученика у Цетинској крајини. Била је то црква Светог Спаса. Њено страдање јесте историја српског народа који је живео око ње.

Први део

1. Стара времена

Хришћанство је у Далмацију допрло у временима апостолског деловања. Апостол Павле је проповедао и међу Илирима, у римском Илирикуму (западни део Балканског Полуострва), а његов ученик Тит наставио започето. О христијанизацији у Далмацији записано је и у Новом завету (2 Тим 4: 10). Све то потврђују хроничари али и бројни историчари Цркве. О тим временима сведоче и дан-данас очуване катакомбе испод темеља манастира Крке, прва места за молитве.

По још увек важећој историографији, сеоба Словена, односно Срба и Хрвата, променила је етничку карту и власт на Балкану. Византијски историчар коме треба веровати, цар Константин Порфирогенит (945-959), записао је: "Од реке Цетине почиње земља Хрватска и пружа се према Приморју до граница Истре..., а према Цетини и Ливну граничи са Србијом". Хрватска држава мењала је своје границе зависно о јачању или паду моћи, нарочито због војне снаге оближњих српских држава. Са севера Балкана дошли су Угри (Мађари). Они су 1102. године војнички натерали Хрвате да им се покоре, да признају њихову власт. (Хрвати су под влашћу странаца били све до 1918. године). У потоњим временима, као локални господари, били су поједина властела Хрвати. Од познатијих,

Цетинском крајином владали су Нелипићи, касније Шубићи.

У време бановања Младена I Шубића (1302-1304) и његовог сина, наследника истог имена, у Далмацију се насељавају Срби из Босне. У почетку то су били војници у далматинским градовима. Касније се насељавају у разним областима као ратари. Хронике говоре да је и 1305. године била једна од сеоба Срба у Далмацију. У тим годинама, тачније 1317. године, започела је изградња првог српског, православног манастира. Била је то Крупа под Велебитом. Предања казују да су њени зидари били избегли калуђери манастира Крупе из оновремене Босне. Иста предања говоре да је ктитор био српски краљ Стефан Милутин Немањић. Касније су изградњу помагали својим даровима владари из породице Немањића, краљеви Милутин и Стефан Дечански, цар Душан, и деспоти Бранковићи из Срема, Ђорђе, Јован и мајка им Ангелина.

Јелена, сестра цара Душана, удала се за бана Младена III Шубића. После изненадне смрти супруга, она се обратила брату за помоћ да је војнички помогне против настраја околних господара. Са Јеленом је из Србије стигао и њен духовник Рувим. Благодаревши њему, 1350. године, почео је да се зида православни манастир на реци Крки. Предања казују да су овај манастир зидали калуђери манастира Светих Арханђела из Јерусалима, који је раније подигао српски краљ Стефан Милутин Немањић. Тих деценија населило се много Срба из Босне у Далмацију. Њихово досељавање засметало је и римским папама. Тако је папа Григорије, 1372. и 1373. године, упозоравао своје свештенике да обрате пажњу на ове православне Србе, да започну посао католичења.

2. Изградња цркве Светог Спаса

Када је српски краљ Босне, Твртко Котроманић, 1390. године освојио Далмацију, настао је период лаганог учвршћења православне вере. Краљ Твртко био је веома благодаран поштовалац и бранилац православља. У његово време православна вера је ухватила корена у Далмацији. Предања говоре да је тада настао и трећи српски православни манастир у Далмацији, манастир Драговић близу реке Цетине.

У најтрагичнијој српској бици са Турцима, на Видов дан 1389. године, на Косову, учествовала је и војска краља Твртка са предводником војводом Влатком Вуковићем. Ова војска није пострадала као остала. Краљ Твртко борио се с Турцима у још неколико битака бранећи своју државу, народ и веру. У једној од њих, његова војска је потукла Турке. Као успомену на тај догађај, краљ је дао да се сагради црква на извору Цетине.

Најбољи познавалац историје православне Далмације, владика Никодим Милаш користио је многе странице летописа владике Симеона Кончаревића. Тако је преписао и ово: "И ради помињања те славне победе над Турцима, благочастиви Стефан Твртко, захвали Господу Сведржитељу новом црквом у славу и чест Христа Спаситеља на реци Цетини, издавши посебну грамату на краљевском свом двору у Сутјесци са богатим даровима". (Никодим Милаш, Православна Далмација, Београд, 1989, 185.)

3. Судбина

После краља Твртка, поново су господари Далмације постали Угри, односно Мађари. Међутим, они су, после дугог цењкања, 1409. године продали своја господарска права над Приморјем Млетачкој Републици. Мађарима је остала унутрашњост Далмације. Доласком Турака у ове крајеве стигла је и њихова власт. Када је 1463. пале краљевина Босна

и 1482. године Херцеговина, настало је тешко време и за Далмацију. Готово сав народ избегао је ка Приморју и на острва. Само су малобројне оазе Срба још одолевале Турцима.

Турци су 1480. опљачкали манастир Драговић и прогнали калуђере. Међутим, они су га после двадесетак година обновили. Цркву на извору Цетине, по епископу Никодиму, опљачкали су и порушили 1512. године. Од тада до данашњих дана, црква није обновљена.

О тадашњем страдању цркве, жива народна предања говоре и ово: Турци су хтели казнити због непослушности народ Цетинске крајине. Народ је избегао у планину бојећи се турског гнева. Пре тога послужили су се лукавством, а све у намери за заварају гонитеље. Наиме, свим коњима скинули су потковице и окренули их наопако, предњу страну на задњу, и обратно, да би изгледало да народ силази низ планину а не да се, у ствари, склањају у планинским висинама. Када су Турци схватили превару, запалили су село и порушили цркву. Звона су скинули и бацили у извор Цетине. Том приликом, предања казују, проклели су народ клетвом да не обнове цркву док не изваде звона из извора.

4. Нови господари

Дуго времена, Турци су се залетали у Далмацију најпре да је пљачкају а потом да је освоје. Коначно, после пада Клиса, 1537. године, завладаше Далмацијом, осим малог и уског појаса у Приморју што га задржаше Млечани.

Турска власт у Далмацији задржала се до 1699. године, до мира склопљеног у Сремским Карловцима, између Турске, с једне стране, и Млетачке Републике и Аустрије, с друге стране. Мировним уговором направљена је и граница у Цетинској крајини. Гранична линија од Книна ка Сињу, преко Врлике,

у Цетинској крајини, била је на правцу: Кијево - Цивљане (Јојића главица) - Косоре (Дубоки Паронац-Под-"кућа косорског хоце"- "кућа Дуракбеговића"- Луг) - Прекорица - Кукар и даље ка Сињу. Ова граница названа је Гриманијева граница, по имену главног комесара Млетака. По одредбама овог мировног споразума, горња Цетинска крајина била је и даље под Турцима. (Ešref Kovačević, Granice bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj Republici po odredbama Karlovačkog mira, Sarajevo, 1973, 121-123.)

Рат Европљана и Турака трајао је до 1718. године, до мира у Пожаревцу. Турци су били губитници па су морали пристати на нове границе. А те границе, назване Моћенигове границе, по млетачком провидуру, променуле су се и у Далмацији, у Цетинској крајини. Од тада, нова граница је била негде на половини Динаре: источно је било турско све до 1878.; западно је млетачко до 1787, затим француско, а од 1815. аустријско до 1918. године.

После мировних споразума 1718. године, нестало је Турака у Далмацији. Млечани су добили територије али и бројне, нове поданике. Наиме, у ратним годинама, српски православни народ из Босне и Херцеговине селио се ка Далмацији. Међутим, нису се људи само добровољно досељавали. Млечани су доводили народ милом и обећањима али и претњама. У припремама сеоба, најчешће се разговарало са народним првацима, кнезовима и људима из бројних породица.

Насељавање Далмације може се посматрати као део велике српске сеобе из централног дела Балкана, првенствено, ка северу. Наиме, после повлачења хришћанских војски, пошто су их ратни савезници оставили на цедилу, Срби су 1690. године кренули ка Угарској. Водио их је патријарх Арсеније Чарнијевић. Сеобе ка Далмацији претстављају последњи део те велике сеобе. Расељеници су кретали из Рашке и Старе Херцеговине ка западу.

Млечани су добро припремили и спровели насељавање нових поданика. Населили су их најпре око већих насеља, касније у местима где је било добрих услова. Последњи пребези из Турске населише се око реке Цетине. Од тада до данас, тај народ живи на истим просторима. Масовних сеоба у нека друга станишта у потоњим вековима није било. Једина исељавања, и то појединачна, водила су ка истоку, ка Србији.

5. О народу

а. Цетињани за турских времена

Турски извори веома су захвални за проучавање наше историје. Они нам омогућују да, скоро до детаља, сазнамо организацију и живот народни. Најзначајнији извори су дефтери, а међу њима посебно место имају тахрир дефтерлери, званичне књиге у катастру. Дефтери су прављени за санцаке, административно-територијалне целине Турског царства. Далмација је била у оквирима Клишког санцака, формираног 1537. године. За овај санцак направљено је пет дефтера, најранији је из 1550. године. Дефтер из 1604. године има у својм садржају и нахију Врхрика, односно Врлика, формирану око истоимене касабе. Нахија је имала у свом саставу и село Спашко Поље, данашње село Цетина. У дефтеру из 1604. године пише да су у Спашком Пољу живеле ове породице:

Радоје и Радица,
синови кнеза Радосава

Вукосав, син Тврдка

Радоје и Радман,
синови Берасава

Радосав, син Милка

Милош, син Јурине

Вукић, син Јурја

Ђуро, син Вукашина

Радоје, син Радосава

Радко, син Тврдка

Драгосав, син Драгојев

Радко, син Радивоја

Јурје, (непрочитано)
Марко, син Вука
Ивко, син Јурја
Никола Бонић
Иван, син Вука
Иван, син Радосава
Радивоје, син Обрада
Иван, син Драгића
Радосав, син Драгојев
Никола, син Кажича
Петар, син Радоја
Вук, син Драгише
Вукашин, син Радоја
Остоја, син Ивка

Иван, син Радана
Никола, син Радосава
Вучко, син Јурја
Вујица, син Ивана
Радул, син Вукашина
Вујица, син Милоша
Томо, син Радана
Марко, син Доброте
Вукдраг, син Радоја
Цвитко, (непрочитано)
Иван, син Драгише
Цвитко, син Обрада
Вукић, син Драгића
Радојина, син Радана.

Радоје, син Берасава, имао је два млина на реци Цетини. А сво село имало је 24 заједничка млина (од тога 19 исправних а 5 неисправних).

На извору Цетине налазила се и црква. На жалост, у документу није јасно записано у каквом је стању. Највероватније је била без свештеника. У прилог ове претпоставке иде и податак да сељани плаћају турским властима порез за цркву. (Fehim Dž. Spaho, "Један турски попис Синја и Врлике из 1604. године", Acta historico-oeconomico Iugoslaviae, 12, Zagreb, 1985, 109-111).

б. Цетињани за млетачких времена

Алберто Фортис, Италијан, римокатолички опат, љубитељ путовања, ботаничар из хобија, долазио је и у крајеве око Цетине. Са једног таквог путовања писао је о изворима реке Цетине и народу који ту обитава:

”Покрај малена засеока Јаребице, три миље од Врлике, подно једног мраморнога брега су четири главна извора Тилуруса, што га становници зову Цетином, који се после кратка тока сви сливају у једно корито дајући томе месту име Врело Цетине. Крај којим протиче ова река у минулим је временима носио наслов грофовије или жупаније и зависио је о једном посебном малом кнезу; али никада није било града који би се звао Цетина, а још мање га има сада. Порфирогенет је Цетинску жупанију звао Tzentzena. Чим сам први пут походио изворе ове реке у друштву милорда Хервија, два су ми се од њих учинила вриједнима посебне пажње....Извор што га најприје походисмо стотинак је корака од засеока, подножје брега чини полукруг око њега.. Бистро језерце што ту лежи готово скривено литицама и сенама стабала има пречник око тридесет стопа, околни становници тврде да му нема дна....Безбројне пастрве, неке од њих тешке и двадесет пет либрица, излазе заједно са водом изнутрине брда, а виде се и друге различите врсте обичних речних риба...Други извор, који није много удаљен од засеока на противној страни, пружа се мало знатније такођер у облику језера што га потковасто опкољује мраморно подножје брда. Његове обале нису онако свеже и сеновите као обале првог језера; кажу да је у средини и оно једнако дубоко. И из њега истиче речица која би после веома кратка тока била значајна сама за себе, а постаје много знатнија када се споји с другом речицом, те двома потоцима и неколиким мањим поточићима што из подножја истога брда истичу према равници....

Мало даље беше постављен наш ручак. За то је изабрано место на старинском гробљу близу рушевина једне цркве посвећене Св. Спасу. Између гробова посађена су многа стабла која ту праве угодан хлад. Велико камење, под којим спавају кости древних јунака, вредно је пажње због бројности, тако и због величине; велим древних јунака, јер

оружје које се на том месту често нађе показује да су били ратници. Бит ће под тим дрвећем више од две стотине веома тешких громада, свака од једнога комада мрамора, које би се с правом могле назвати гробовима дивова...Ручак је приређен о трошку Морлака Вуковића са свим обиљем намирница које се могу пожелети. Тај удворни племениташ не разуме ни речи талијански, али се савршено разуме у гостољубље. Један од тих гробова послужио нам је као трпеза; али још чудније трпезе бећу постављене испред нас, а држале су два печена јагњета што нам их донесоше. Биле су то плоснате бесквасне погаче, намењене да у исто време послуже као тањира и као хлеб. С великим уживањем смо јели неколико различитих јела; остала, која су управо била ужици и послатице морлачке кухиње, нисмо могли окусити." (Alberto Fortis, Put po Dalmaciji, Zagreb, 1984, 187-194).

Giovanni Lovgich, односно Иван Ловрић, родом из Сиња, објавио је 1776. године књигу "Биљешке о Путу по Далмацији опата Алберта Фортиса". Његова намера била је да "исправи" све нетачности код Фортиса:

"Мало испод извора Цетине налазе се рушевине цркве назване црквом Св. Спаса. Ту је, како се прича, било у давна времена седиште бискупа. Гробље, где су се покопавали мртваци, заслужује, да му се дивимо ради нескладних гомила, од којих је свака од једног комада мрамора, а служе као покров за више од две стотине гробова... Морлаци верују, да под огромним комадима овога камења, што служи за гробове, мора бити сакривено благо, и ти су фантастични људи већ више пута покушавали копати испод гробова, не би ли га нашли... није се нашло ништа осим мртвачких кости. Нађено је и једно одело угарскога кроја, извезено златом, али се почело распадати чим се појавило на ваздуху. Морлаци грчкога обреда верују да је црква Св. Спаса била најпре њихова, према неким калуђерским

рукописима; фратри латинскога обреда поричу истинитост те тврдње. Црква је саграђена од остатака римских рушевина." (Ivan Lourić, Bilješke o Putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i Život Stanislava Sočivice, Zagreb, 1948, 23-28).

в. Одакле су Цетињани

"Северним и северозападним ободом Цетинског Поља избијају неколика врела. Међу њима је највеће врело Цетине, које у јесен и зиму има много више воде него лети. Друго је Милашево врело...Треће је Батиначко Врело...Код Вуковића кућа је Суво Врело, у коме вода избија само зими. Врела има, даље, у селима Читлуку и Котлуши...

По народном предању раније становништво је "сатрла турска чета", и овде је дуго била пустош. Како је турска граница била близу, то се за дуго нико није усуђивао населити. Прво је дошао из Дувна кнез Никола Милаш и довео свога нећака Баришића Божу. Од њих су данашње породице: Милаши, Баришићи и Четници. Доцније су се населили Преодчани, из Преодца, северно од Гламочког Поља. Затим су дошли Вуковићи (из Петрова Поља), и Ђукићи и Маријани из Полаче (источно од Книнског Поља)." (Боривоје Ж. Милојевић, "О привреди и насељима у долинама Цетине и Крке", Гласник Географског друштва, св. 11, Београд, 1925, 60-62.)

Никодим Милаш, епископ далматински, писао је у својој аутобиографији и ово: "Покојни мој дјед Стеван, ратар у селу на врелу ријеке Цетине, причао ми је, да су Милаши доселили из Дувна, мјеста у дувањској нахији мостарског везирлука, и да су се настанили код врела Цетине, близу данашње Врлике у сјеверној Далмацији, и да је од тога доба прошло около 200 година. Казивао је да је, по причању старих, Милашево племе било велико у Дувну и састављало више породица, од којих је

многе преселио у Далмацију у поменуто село неки кнез Никола (Милашевић) и ту их настанио.

Причање ово мога дједа Стевана, које је било доста сухо и неодређено, ја сам хтио колико могу да расвијетлим, и зато сам разгледао стари архив данашњег Намјесништва далматинског у Задру. Ту сам нашао неколико званичних исправа о Милашима из последњих година XVII вијека. Најстарија исправа носи датум 3. октобар 1693. године, и по томе подударало би се вријеме кад су Милаши преселили у Далмацију са оним казивањем мог покојног дједа.

Од 1687. године готово сва сјеверна Далмација од ријеке Зрмање и до ријеке Цетине ослобођена је била од Турака и прешла је под власт Млетачке Републике. Од тога доба почеле су прелазити из пограничних турских тадашњих области (Босне и Херцеговине) многе српске породице у Далмацију, а под заштиту Млетачке Републике. Тако је било и са Милашевим племеном.

Први спомен о Милашима налази се у једној исправи од 3. октобра 1693. године далматинског провидетора Данила Долфина, који уступа арамбаши Николи Милашу неке земље у селима Букала и Ковачевци при врелу Цетине, да их може населити са породицама свога племена. Ово потврђује 9. августа 1697. проведитор Алвизе Моћениго. Седамнаест година послје дођоше из Дувна неколике породице у поменута села при врелу Цетине под вођством Боже Милаша, и тим породицама уступа 19. фебруара 1714. проведитор Анђело Емо нове земље, које су добили кнез Никола Милаш и послје Божо Милаш 1. јула 1721. проведитор Марко Антонио Диједо. Потврду истих земаља при врелу налазимо затијем 4. јуна 1792. године у декрету провидетора Анђела Диједа на име Петра Милаша и Ђуре Баришића, и ту се изриком спомиње да су првобитно оне земље уступљене биле кнезу Николи Милашу, који је са многим породицама прешао из Дувна, отоманске државе под власт републике.” (Марко

Јачов, Аутобиографија Никодима Милаша, Мешовита грађа,12, Историјски институт, Београд, 1983, 13-16.)

6. Људи и обичаји

Бузепе (Јосип) Модрић, писао је о становницима Северне Далмације (територија између Зрмање и Цетине) и следеће: "Живећи међу народом и видећи да су све њихове куће грађене као у време пре Адама - четири обична зида, врата, камени или од сламе кров - упитах једног пријатеља зашто најбогатији не уређују себи удобнији и модернији стан. Његов одговор је гласио да то не чине како "не би испали смешни".

"Имам - додао је он - међу народом разне прилично богате рођаке: имају велика имања, бројна стада, много радника у кући, вина и хлеба за целу годину, продавају вуну и друге производе. Међутим, нисам могао да их наговорим да саграде удобнију кућу па ни да подигну постељу, или бар могућу постељу. Кад наводим овај аргуменат, одговарају ми: "Не бисмо хтели да испаднемо смешни! Шта би рекли Тодор, Марко, Стојан?" Најимућнији себи допуштају луксузну појату или резервну колибу у којој држе сламу и сено где у одређеним приликама спавају људи. Затим поред стана или колибе налази се амбар или кос, огромни стог врбовог прућа у којему се суше клипови кукуруза или се чува жито. Међутим, као стан служи им свакако колиба, један једини кров за породицу-понекада за неколико породица. У средини крова је отвор кроз који пролази дим а испод отвора мало огњиште. Када су једина врата затворена, као што је то зими, дим проваљује толико у колибу да може загушити. Али Морлак је на то навикао: сатима и сатима он удише овај густу ваздух а његова гвоздена плућа то и не осете.

Неке су колибе оградом преграђене у два дела: један је део намењен породици, други животињама. Понекад је у једној колиби затворено до 30

животиња међу којима говедо, коњи, овце, свиње и још десетак људи. Постељи, столици, столу ни трага. Велики сандук за жито, шкриња за одећу, један или два мала тренога, то је све. Попис намештаја брзо је састављен: један обични земљани лонац, жрипња, врста земљане полукугле под којом се пече погача; велика дрвена здела, неколико кашика такође од дрвета, вучија дрвена справа за воду, бурача, мали кожнати суд за вино, неколико тикава, празних бундева такође за течности; у неким наилазите још и на гусле окачене за клин. То је све.

Ујутро, мушкарац веома рано рани, добро протеже удове, узима неколико гутљаја ракије и, не умивајући и не чешљајући се, издаје понека наређења за пољске радове и сам креће у поље или другамо. Пошто је само пет минута удисао чист ваздух својих брда он је свежији него да је спавао у палати на меканим диванима.

Прави Морлак обично се не скида никада, или веома ретко. понеки носе пар панталона тако дуго док их не подеру. То исто важи и за кошуљу. Ипак, догађа се да они обуку и бољу одећу када одлазе у главно место или у другим свечаним приликама као када иду на вашар, на крсну славу или на пазар. Тада је лако описивати их. Човек на глави носи капу, капицу од црвене тканине извезену на ивицама црном пређом. Понекад кошуљу од грубога платна, која је отворена тако да су му груди потпуно разгаљене, он носи крожет, црвени прслук украшен на грудима с плоснатим дугмадима од сребра или срме и с везом. Крожет је причвршћен на боковима помоћу појаса, паса, израђеног од црвених трака. Панталоне, беневреци, од просте модре тканине, тесно приањају уз ноге и веома су уске на листовима, где су причвршћене спонама или кукицама од жуте меди, и оне му клижу низ бокове тако да ми није јасно зашто не могу сваког часа да падну. Његова обућа је веома једноставна: ципеле или опанци, спартанске оригиналности,

састоје се од ђона од говеђе коже и неких трака од суве овнујске коже. опута, које праве предњи део чарапе; једна опута дужа од других обмотава вишеструко пете и учвршћује чарапу. Уместо крожета, или преко њега, носе јечерму, капутић од црвене тканине без рукава, украшен споља малим бакреним копчама, илицима, или крупним сребреним куглицама, токама, или нискама талира и другога новца. А изнад паса носе пашњачу, траку од црвене коже која прекрива део желуца и стомака, с неколико одељења у којима су неко време носили своје богато оружје - пиштоље, ножеве, ханцаре - које сада замењује луле, бритва, која је сићушна крива с коштаном дршком, и ножић с корицама. Најзад ту је и копоран или капутић с рукавима од модре тканине, извезен на лактовима и на леђима: носе га само богатији.

Као што се види, у мушкој одећи превладавају црвена, модра и бела боја.

И одећа жена интересантна је због једноставности облика и састава боја: њезина коса скупљена је у плетенице покривена је на раменима широком марамом, повезачом, извезеном на рубовима простим везовима што их обично израђују чобани; уместо кошуље, или преко ње, она носи оплече или нешто што обавија њезина рамена: оплече је затворено на врату, на грудима је богато извезено а широки рукави такође у извезени; око врата носи ђердан, неколико редова разнобојних стаклених перли; око стомака је опасана литаром, веома дугом и веома тешком кожном траком, широком два прста, украшеном малом бакарним копчама; на литару објешене ланчићима, који су и понекада драгоцени, висе бритва и свежањ кључева; сукња вуштан, од модре тканине а лети од платна, прекрива је све до половине листова; прегача, или, млетачки травеза, увек је ремек дело пређе којом Морлакиња придаје веома велико значење; њезина се обућа састоји од три дела: бичава, назувака и опанака; бичве су од

модре тканине, дугачке све до испод колена, украшене, спојене кукицама и завршавају на глежњу у стремени; преко бичава њезину ногу прекривају праве чарапе, назубци, као и код мушкараца, а израђене су од грубог платна јарких боја и сежу до нешто изнад пета. Опанци и вилари жена исти су као и код људи.

Девојачка ношња има различита обележја: пре свега девојка не носи литар и њезина глава није покривена широком повезачом него капицом од црвене тканине, на којој блистају колутићи за прећу, стари или нови новчићи, сребро а ређе злато. И по другим деловима одеће девојка се разликује од удате жене. Тако девојка на грудима носи гендар обликован од неколико редова новца који понекада сежу до ниже стомака: на сваком девојчином кораку гендар, покретан кретњама оне која га носи, страствено звекеће: гендар је девојачка препорука, он јој закапарише човека мање више богатог презимена према вредностима гендара који је једино мираз младе. Треба видети како се девојка шепури својим гендаром када игра коло на вашарима, где се највише склапају бракови.

Када је бременита жена не мари за мере опреза: наставља да води бригу о најтежим кућним пословима, који су јој поверени; одлази у шуму да сече дрва и враћа се отуда натоварена као товарна марва, носи вучију с водом; припрема сељачки ручак и оскудну вечеру, меље жито и меси хлеб, музе краву, кисели млеко, укратко обавља све оне радове којима њезин човек нема намеру да се бави.

Морлакиња не зна када треба да се породи. Покаткад трудови је ухвате у шуми: тада без помоћи бабице она се порађа на чистом ваздуху, сече бритвом пупак свога новорођенчета и, након неколико часова, враћа се пешке кући с дететом у прегачи. Ретко кад по порођају она се два или три дана одмара, кућни послови јој то не допуштају.

О новорођенчету нико не брине осим његове мајке, али, ни она се не узбуђује због сваког његовог кмечања. Дете може да дречи колико му драго, мајка, када зна да је сито, сатима га оставља да вришти у свом издубеном трупцу, колевци, умотано у прње да би се навикло у одрицање, разочарење, на прве телесне патње. У првој години живота мали већ трчи у дворишту и око куће, босоног и го голцат, или тек заогрнут у кратку кошуљицу од простог платна. Од тада, шибају га киша, ветар, снег и врелина али он се на то не жали и не губи своје буцмасте образе. Ако је дете слабашне телесне грађе умире већ у првим годинама живота; иначе, оно стиче чудесно велику отпорну снагу.

Од четврте до десете године живота је чобанче. У то време развија се његова склоност према контемплативном животу. После десете године млађи од њега замењују га у пастирским дужностима будући да је дете већ способно да се бави тежим пољским радовима. У то време постаје драгоцен члан породице и не дуго затим отац већ помишља на његову женидбу. Своју будућу жену среће на вашару, или, отац му је њу изабрао док је његов син још био у повоју. Догађа се да дечака ожене већ у десетој години живота девојком много старијом од њега јер у кући оца који је остао удовац или без других жена домаћица је у породици неопходно потребна.

Прва озбиљна болест однесе људе на гробље. Смрт додуше с њим мора да бије тешку битку, али на крају наилази на терен већ одавно припремљен за њезину победу. Толике теревенке, толико неуредно једење, толике продужене апстиненције, толики посни дани, стотине килограма у низу година упијеног никотина, тешки ударци које је примио у кавгама, или, падајући пијан с коња, најзад га бацају "на умор". И само неколико часова пре уласка у самртну борбу, смести се на лежај, тада га родбина нуди

јабукама, бадемима, црном кафом: када ту последњу
за којом похлепно жуди он одбије, уздахнути се
може: свршено је.”

Други део

Нова црква

Непосредно пред Други светски рат, становници Цетине желели су да подигну у свом селу нову цркву. Намера им је била да то буде негде између старе и највећег извора реке Цетине. Ново место изабрано је да се не проба она, из предања народних, турска клетва из турских доба.

Највећи допринос изградњи дао је Марко Четник и супруга му Јелена. Марко је наставио српску традицију из ранијих векова, постао је ктитор и задужбинар.

Српкиња Марија Роца певала је ову песму о том догађају.

Виче вила с Динаре планине
Све одл'јежу брда и долине,
Па дозивље свога побратима,
Старог побру, цетинског гуслара:
"А гдје ли си, мио побратиме,
Куд' ли оде, гдје ли си заспао,
Вријеме дошло да запјеваш пјесму,
Какву досад ниси запјевао."
Глас је старца иза сна пренуо
Па је руком очи протрљао,
Срце му је јаче закуцало
И брже је на ноге скочио:
"Давно сам те прижељкив'о вило,
Али тебе нигдје није било,

Прешао сам брда и планине,
Али нигдје моје посестримере;
Обиш'о сам Козјак и Динару,
Обиш'о сам Врличку Градину
Подео се и на врх Троглава,
Мојој вили ни гласа, ни трага.
Тад ја пјевах пјесме од старине,
Којено су гуслари пјевали,
Од Динаре до планине Шаре,
Од Косова па до Куманова.
Јунаке сам старе опјевао,
Догађаје редом наређао,
Од времена славних Немањића,
До времена Карађорђевића.
Све сам л'јепо редом набрајао,
Јунаштво сам њино спомињао
и човјештво, љубав према роду,
Како они чуваху слободу.
И нашу сам крај'ну спомињао
И четинске храбре витезове,
Све горштаке српске перјанице
И Врлику гњездо соколово.
Вила старцу мило одговара:
"Хвала брате, теби и гуслама,
Ти си пјево, ти си сачувао,
Стару славу, стару величину.
А што мене нигдје било није,
Што ме наћи нигдје ниси мог'о,
Скрила сам се у пећини стјени,
Кано љута присојкиња змија.
Скрила сам се, не могах гледати,
Како зло је надмашило добро,
Како мржња љубав надвладава,
Гдје се руши што се саградило.
Разболех се од жалости веље.
Тражиле ме моје другарице,
Тражио ме и ти побратиме,
Па ме нигдје наћи не могосте.
Давила ме у пећини мемла,
Капала је вода на капљице,
Ломила се у њој грмљавина.
Чух глас Божји, ал' не слушах људски.
Док у један дубок падах санак,
Заспала сам у сну сам видјела
Четину је сунце обасјало,
На језера звона зазвонила;
Лепршају свилени барјаци,

А пуцају дебели мужари,
Сва Цетина цв'јећем окићена,
Цетињани ведри и весели.
Кад се пренух заигра ми срце,
Па сам одмах крилма затрепт'јела,
Срце куца а крила се шире,
Биће добро, сан на добро слуги,
Па изиђох из пећине мрачне,
И полетјех стјени Самограду
И погледах широм по крајини
Све по старом угледала јесам,
Ал' међ старим и ново бијаше:
Под Динаром високом планином,
Поред старе изрушене цркве
Коју јесте подигао Твртко,
Краљ босански у времена стара,
Подигла се нова задужбина
Од бијела тесана камена,
Сунце јој је кубе обасјало
Сву је цркву Сунце позлатило.
Мили Боже, чуда великога,
Колико сам дуго проспавала,
Док се нова црква сазидала?
Да је нису анђели пренјели
Бијел' Вилиндар из Горице свете
Или су је виле донијеле
На преслицам' с Краљевог Опленца?
Ја полетих до пред саму цркву,
Савих крила, полако приступих
У храм Божји да му се помолим,
Да разгледам цркву и иконе,
Да дознадем ко је подигао,
Великану коме намјенио,
Ко је себи душу сачувао?
Кад униђох ја се изненадих,
Што све краси цркву богомољу,
Не знаш што би прво погледала
Јер не знадеш што је у њој љепше:
Ил' ликови старих светитеља
Ил' ликови старих владоца,
Све од славне лозе Немањића,
До данашњих Карађорђевића!
Живописи по узору старом,
Јесу љепши један од другога
Историја све то повезала
Светосавска црква посветила.
Кад у цркви нигдје никог нема,

Само једна остарјела жена
Метанише пред иконам' светим
Метанише и цјелива редом.
Ја је пустих да се Богу моли
И да клања и да метанише,
А кад она молитву заврши,
Тад јој приђох, дотакох рамена,
Па запитах тихо и нечујно:
"Кажи мајко, Бог ти помагао,
Ко је ову цркву подигао?
Светитељу коме посветио,
Великану коме намјенио?"
Старица се ведро осмјехнула
Поносно је мени испричала:
"Имам сина, Марко му је име,
Он је ову подигао цркву,
Са Јеленом вјерном љубом својом,
Светом Спасу он је посветио.
Изађимо цркви у предворје,
Кад ме питаш и кад желиш знати,
Право ћу ти редом казати,
О зидању овог светог храма.
Овдје живим у селу Цетини,
Ту сам дјецу своју породила,
Овдје сам их муком одгојила,
На преслици и десници руци.
Учила сам дјецу сваком добру,
Казала им од којег смо рода,
Навикла их молитви и посту,
Да чувају свето православље
Да ничију не уцв'јеле мајку,
На туђе се не лакоме благо.
Четници су Срби од старине,
Четници су цетински јунаци,
За Српство су крвцу прол'јевали
И своје су име прославили.
Дјеца моја брзо порастоше,
И мој наук у душу примише,
Они врше дужности хришћанске.
Мој је Марко перјаница свима.
Земан дође да се ослобађа
Наша земља од мучнога ропства,
Марко се је самном опростио,
Под барјак је српски похрлио,
Добровољац поста Краља Петра,
Да испуни завјет и аманет,
Што с предаје с оца на сина,

Што чувају Срби од старина.
И добре је среће Марко био,
Бог је њему живот сачувао,
Послије рата у Србији оста
Да ту ради и да нађе посла,
Не жалио ни труда ни муке,
Пос'о Марку ишао од руке,
Радио је и радом је стеко
Молио се, Бог му помогао.
У б'јеломе град Београду
Марку се је срећа насмијала
И добра је он нашао друга,
Јелу своју срца племенита.
Марко воли своју милу мајку,
Марко воли своју родну груду,
Јер је добро запамтио Марко
Што је њега научила мајка.
Па кад Марко свој човјек је пост'о,
Кад је стеко, кад је намакао
Своје благо он не харчи лудо,
Већ подиже ову задужбину.
Драга сестро, незнана дјевојко,
Ја сам сретна и пресретна била,
Кад је Марко темељ ударио,
У темеље запис оставио.
Из онога града Шибеника,
Мацура је прота долазио,
И са њиме седам свештеника
Да освете темељ задужбини.
Код Светога Спаса рушевина
литургију отслужише свету.
Гдје је наше од старине гробље
Гдје се виде споменици стари,
Одатле се упути литија
Бројан народ и војна музика
Крст у руци а из грла пјесма,
Бога хвали и Христа велича.
Кад стигоше пред нове темеље
Повеља је гласно прочитана
У темељ је она зазидана,
У повељи црно слово каже:
"За вријеме краљевог владања
Петра Другог Карађорђевића
А унука Петра Мркоњића
Младог краља земље господара,
За Варнаве српског патријара
И владике кршне Далмације

Епископа српског Иринеја,
Положише у недјељу свету,
Темељ храму светог Вазнесења,
Марко Четник и жена Јелена,
Из пријестоног града Београда,
Сретног дана, једанаестог јула,
А хиљаду и девет стотина
Триестседмог љета Господњега,
У Цетини селу питомоме.
Задужбину своју православну,
Својим трудом они подигоше
А у славу Краља Витешкога
Александра Ујединитеља.
Овим дјелом они обновише
Задужбину краља босанскога
Стеван Твртка по имену звана,
Коју јесу пред више стољећа,
Порушили окрутни злотвори
И душмани светог православља.
Храм смислио Валериј Сташевски,
Из онога града Петрограда,
А чврсто га јесте сазидао
Мајстор Јован из села Кољана
што Загорац кућом се презива.
Ваздан народ славио је празник
Вино пили и коло играли
И здравице чашом подизали
Краљу Петру, светом Патријару
Моме Марку и његовој Јели.
Касно у ноћ весеље трајаше,
А Бог своје послао знамење
Тиха киша на земљу панула
Цетинско је поље натопила.
Ето видиш незнана дјевојко
Сада јесте црква сазидана
Надвисује наше село старо,
Доказује љубав према селу,
Доказује љубав према Христу,
Доказује љубав према Српству
Светосавском л'јепом православљу.
Данас ће се Божји Храм посветит".
Ја се растах од старице мајке
И вратих се лијепом Самограду
Тебе позвах побратиме стари,
Да опјеваш ово српско славље,
Ја ћу теби у помоћи бити.

Кад је гуслар вилу саслушао,
Узе прашне гусле са дувара
Па усклади гусле и гудало,
Журно пође задужбини новој.
Гуслар ваздан славље посматрао
Све слушао и све запамтио
Па је нову пјесму испјевао:
Гусле моје, моја даворијо,
Ја сад нећу да запјевам пјесму
О староме вакту и земану,
О свим наши бољим и старијим
Већ ја хоћу да запјевам пјесму
О нашему сретном покољењу,
Које диже нове задужбине,
Мили Боже, на дару ти хвала
Има л' ишта на свијету љепшега,
До онога поља цетинскога,
По њем расте пшеница бјелица,
Коњска храна, зелена травица,
А протиче бистра р'јека хладна.
Не знаш јели љепше погледати,
Када жању млади жетеоци,
Ил' кад косе хитри косиоци,
Или благо кад чобани пасу;
Кад свирају у танке свирале,
А ојкају пјесме ашиклије,
Ил' кад иду кићени сватови,
Барјак вију а пушке пуцају,
И душманске силе растјерују.
Мили Боже чуда великога,
Што је народ поље прекрилио,
Нису свати, а нису војници,
А виде се копља и барјаци;
Шарене се народна одјела,
Прелјева се народ ко потоци,
На поље се Светом Спасу крећу,
Пред бијелу Вазнесенску цркву.
Из читаве врличке крајине,
Из Приморја и кршног Загорја,
Из дрнишког и книнског атара,
Из онијех Равнијех Котара,
Све потомци јуначких сердара.
Црвене се чојане јечерме,
Звекетају пуца поредана,
Куцукају токе и илици,
Бљешти срма, отсјајује свила,
Позвецкују сребрни ћердани,

Младих снаша, л'јепих дјевојака.
Што узгоји Цетинска крајина
Те љепоте на далеко нема.
Слего народ од свију је страна,
Поздравља се мало и велико,
Руке шире, уста цјеливају,
За јуначко питају се здравље.
Ко је дошо онај Српство љуби,
Српство љуби Православље цјени.
Боже мили подај благослова,
Сваком оном који тебе штује,
Сваком оном ко је данас дош'о
Да прослави цркве освјећење.
Док се народ жустро митокласи
Забрујише звона са звоника,
Заграваше гвоздене прангије,
Запуцаше пушке граналије.
Цетина је данак доживјела
Какав јој је судба досудила
Кад је мајка породила сина
Четник Марка, кршнога горштака.
А црква се мирно огледава,
У Цетину, бистро огледало
ко дјевојка кад у коло креће
Огледава сву љепоту своју.
Давно ли је црква саграђена,
Од камена бијелог истесана,
Како рече Обилић Милошу
Кад зидаше Лазар Раваницу:
"Да градимо цркву од камена,
и Турци ће царство преузети
И наше ће задужбине служит
Од вијека до суда Божјега";
Славље поче, када цркви стиже
Ђорђевић Иринеј епископе,
Далматинске српске цркве глава,
Српску вјеру чува и спасава,
Њега прати сеоска коњица
Кршни момци, св'јетле им се лица
Проводе га испод славолука,
Гдје га чека Марко и Јелена
И њихова свита небројена:
Школска дјеца, њини наставници,
У одеждам' многи свештеници.
Владику је парох ословио
И срдечно њега поздравио,
Дјевојчица киту цвјећа пружи,

Киту пружи и приђе му руци,
Епископу срце се раздрага,
Гану њега срдачност и слава,
Ученицу у чело пољуби
И свима се лијепо захвали.
Запјеваше црквене тропаре
И у цркву одмах униђоше,
Па отпочме освећење Храма
И служење свете литургије.
Бога моли Иринеј владика,
А служе га дванајст свештеника,
И бесједу он је одржао,
О значењу задужбине свете,
Благослов је затим подјелио
Четник Марку и његовој Јели
И народу што се окупио.
Тада Марко поче говорити
Како врућу жељу имађаше,
Да у своме рођеноме селу
А народу Цетинске крајине
Он подигне скромну задужбину,
Да се у њој Богу слава даје,
За утјеху болним и невољним
За молитву добрим и побожним,
Који моле и од Бога траже,
да Бог чува од рата и глада,
Од громава и од других јада,
А подјели добро свакојако,
Да у селу свака срећа цвате,
Здравље, слога, љубав, друговање,
Правда, мир и братско складовање,
Да Цетина пример буде свима.
"Светосавска црква је жариште,
Што сијаше у нашој прошлости,
Она грије данас душе наше,
Грије данас, гријаће до в'јека".
Док је Марко тихо говорио,
Народ му је говор одобрио,
Па је њему и признање дао,
"На многаја љета" запјевао.
Владика је цркву окадио,
И благослов свети подјелио,
Дим се диже и тамјан мирише,
А Цетина новим духом дише.
Након свете цркве освећења,
Окупи се стотину званица
У дебелом уз Цетину хладу,

За богату засједоше софру.
Иринеј је чашу подигао,
У Краљево напио је здравље,
другу чашу он је подигао,
У похвалу Марку и Јелени,
Здравице се срдачно ређаху,
Кано цвјеће у зеленом вјенцу.
Марко слуша, мајка сузе рони,
Јер Маркова поноси се мајка
Сином Марком и снашицом Јелом
И њиховом л'јепом задужбином.
Тад се Марко на ноге подиже,
У руци му чаша рујна вина
Рука дрхће од силног ганућа,
Од ганућа и од узбуђења.
Владики је Марко захвалио,
Па осталој свој господи редом
и народу бројном окупљеном,
Који нису труда пожалили,
Да данашњем учествују слављу:
"Нека звуци бронзаних звонова,
С ове скромне задужбине моје,
разљежу се од Врела Цетине,
До њенога у море увира".
Кад је Марко говор завршио
Заорише пјесме славопојке,
Заиграше кола плаховита,
Међу пушке, пуцају прангије
И витешке игре се играју.
Уметачи камен одбацују,
Са рамена десна поуздана.
Коњаници хитро утркују,
Надмећу се Цетински горштаци.
Нема краја пјесми, разговору,
Хвале Марка и хвале Јелену,
трудбенике и отаџбенике,
И Београд нашу престолницу.
А 'ој вило, позлаћених крило,
Ја сам своју пјесму испјевао,
По истини како се згодило,
А ти пјесму по свјету разгласи
Нека пјева ко је за пјевање,
Нека слуша ко је за слушање,
Да се знаду свјетли догађаји,
Да их памте наши омлађаји.
Добротвор'ма пјесма на уздарје,
Бог им дао и срећу и здравље!

Трећи део

Чија је црква?

О старој цркви Светога Спаса писало се и причало већ више од једног века а најчешће о томе коме припада народу, католицима или православним. Ово питање је и дан-данас актуелно, још нема коначног суда и одговора који ће бити необориви и за свагда непроменљиви. Наше могућности за давање вреднијег одговора нису велике, пре би се казало скоро никакве. Из тих разлога, и уместо тога, трудићемо се да пружимо макар малу основу за конкретнију расправу. То радимо на врло једноставан начин тако што објављујемо десетак тврђења из научних текстова, до сада познатих и објављених у различитим формама и литератури.

Љубо Караман, Хрват, историчар уметности, писао је о цркви Св. Спаса у контексту о црквама грађеним у XI веку: „а друга, истина из каснијег периода средњег вијека, стрши у сликовитим рушевинама Св. Спаса на врелу ријеке Цетине...” (Љубо Караман, Далмација кроз вјекове, Сплит, 1934, 51 и 73).

Алберто Фортис, Италијан, учени римокатолички свештеник, страствени путник, објавио је 1774. године своје речи које је забележио на свом путовању: „Мало даље бијаше постављен наш ручак. За њ је

изабрано мјесто на старинском гробљу близу рушевина једне цркве посвећене Вазнесењу....” (Alberto Fortis, Put po Dalmaciji, Zagreb, 1984, 193).

Иван (Луциус) Ловрић, Хрват из Сиња, писао је критику књиге Алберта Фортиса у форми књиге и објавио је две године после Италијана. О цркви у Цетини је написао и ово: ”..Мало испод извора Цетине налазе се рушевине цркве назване црквом Вазнесења...Морлаци грчког обреда хоће, да је црква Вазнесења била најприје њихова, према калуђерским рукописима...” (Ivan Lovrić, Bilješke o Putu po Dalmaciji Alberta Fortisa i Život Stanislava Šočivice, Zagreb, 1968, 24).

Турски извори с почетка 17. века помињу цркву у контексту пописа становништва Врличке нахије: ”Црква Спашкова земљишта држе је становници поменутог села...” На основу ове реченице може се закључити да у списку становника села нема свештеног лица које би службовало у цркви и плаћало турским властима неки од пореза или намета. (Fehim Dž. Spaho, "Jedan turski popis Sinja i Vrlike iz 1604. godine", Acta historico-oeconomico Jugoslaviae, 12, Zagreb, 1985, 109)

Епископ далматински и истријски, Никодим Милаш, писао је и ово: ”У част победе над Турцима, благородни краљ Стефан Твртко, захвалан Господу Сведржитељу новом црквом у славу Христа Спаситеља, на реци Цетини, издаде лично повељу у свом краљевском двору у Сутјесци о подизању цркве на Цетини...Ради ове цркве, коју фратри на силу отеше, борили су се православни Цетињани, док исти фратри не измамише у априлу 1699 године проведиторски декрет, да тобоже они имају право на ову порушену цркву а не православни...” (Никодим Милаш, Православна Далмација, Београд, 1989, 185).

Марко Јачов, Србин, историчар, написао је о цркви у Цетини да ју је (највероватније) подигао 1395. године Твртко, краљ босански, и да су је 1696. године Млечани одузели од православних и дали

римокатолицима. (Марко Јачов, Венеција и Срби у XVIII веку, Београд, 1987, 129).

Миле Боговић, Хрват, римокатолички теолог, писао је о римокатоличкој цркви и православљу за време Млетака. У свом раду ни једном речју није поменуо цркву у Цетини. Ова чињеница довољно казује сама за себе. (Mile Bogović, *Katolička crkva i pravoslavlje u Dalmaciji za mletačke vladavine*, Zagreb, 1982.)

У хрватском усташком зборнику "Наша домовина", објављеном 1943. године, у поглављу о историји, помиње се и црква у Цетини као једна од старохрватских цркава али без иједног аргумента или чињенице у прилог тврдњи. (*Naša domovina*, Zagreb, 1943, 243).

Јосип Модестин, Хрват, професор из Загреба, написао је одредницу "Врлика" у "Енциклопедији Српско-Хрватско-Словеначкој" објављеној 1924. године у редакцији Станоја Станојевића. Модестин је написао и ово: "Код села Врило Цетине виде се остаци цркве и фрањевачког самостана у Врхрици, који се помиње 1469. године". Једино Модестин помиње самостан и то на основу извора који су истраживачима пре његова писања, али и после тога, остали непознати. Из ових разлога његове тврдње не треба узимати за озбиљне.

Вјекослав Клаић, Хрват, историчар, у својој вишетомној књизи "Повијест Хрвата", нигде није поменуо цркву у Цетини, чак ни у набрајању свих цркава Книнске бискупије у 15 веку. (*Vjekoslav Klaić, Povijest Hrvata*, I, Zagreb, 1981).

Фердо Шишић, Хрват, историчар, у књизи "Прегледу повијести хрватског народа", помињао је Врличку жупу као део Книнске бискупије у времену 1185. године. На другом месту, у набрајању цркава из X-XI века не помиње цркву у Цетини. (*Ferdo Šišić, Pregled povijesti hrvatskog naroda*, Zagreb, 1962, str. 156, 175, 245 i 364).

У фотомонографији "Сињска алка", у делу "Из повијести Сиња и Цетинске крајине" пише следеће: "Црква Св. Спаса близу извора Цетине у најсјевернијем дијелу Цетинске крајине...Први пут грађена у XI стољећу, а послје у XIII и XIV стољећу вршена доградња". (Sinjska alka, Beograd, 1988, 40).

Милоје М. Васић, Србин, професор Универзитета у Београду, писао је да је црква у Цетини јединствен пример посебног типа цркве јер је "једнобродна засвођена базилика с нартексом, звоником и портиком". О времену грађења написао је: "Л.(у)о Марун датира, на основу пластичне декорације, ову цркву у доба самосталне хрватске државе, а другом приликом, претпоставља да се ова црква помиње у првој половини XI века. Судећи, међутим, по свим карактеристичним ознакама црква се не може датирати пре почетка друге половине XI века". (Милоје М. Васић, Архитектура и Скулптура у Далмацији, Цркве, Београд, 1922, 107-109).

Младен Пејаковић, Хрват, историчар уметности, помиње цркву у Цетини у контексту цитирања Иве Петрицолија, историчара уметности, који је њену изградњу датирао у другој половини IX века. (Mladen Pejaković, Starohrvatska sakralna arhitektura, Zagreb, 1988).

С. М. Ненадовић, Србин, преписао је хрватске историчаре: "Црква Св. Спаса на врелу Цетине. Она је једнобродна. Сазидана је можда у X или XI веку". Као извор датирања навео је Стјепана Гуњачу. (С. М. Ненадовић, Архитектура у Југославији IX-XVIII века, Београд, 1987, 15).

Стјепан Гуњача, Хрват, археолог и историчар, често је писао о цркви у Цетини, пре Другог светског рата, у Независној држави Хрватској и после рата. Веома је тешко пронаћи све шта је писао. Међутим, може се закључити да је време изградње стално померао уназад у прошлост, од XII до IX века. У тексту објављеном 1955. године,

у Историјском часопису, на страни 140, пише да је црква направљена у X веку. А у Летопису Југославенске академије знаности и умјетности, за године 1946-1948, књига 56, страна 90, писао да је црква старија и од IX века!

По овом малом избору података аутора различитих националности, научних квалификација и стручне провенијенције, може се закључити да нема уверљивих тврђења о тачном времену подизања цркве Светог Спаса у Цетини.

О верској припадности црквеног објекта такође је писано али без доказа које је тешко негирати. Може се претпоставити да се добри подаци, односно оно што се назива истином, крије у архивима римокатоличким у Ватикану.

Закључак о власништву и времену градње изгледао би овако: Први становници Цетинске крајине имали су своја светилишта. Касније је то било свето место неком од племена Далмата, из народа Илира. На истом месту настала је и ранохришћанска црква. Ту цркву су порушили нека од многих монголских племена који су првих векова другог миленијума пустошили Балкан. (Има индиција да је то било средином XIII века). Ову рушевину обновио је српски краљ Твртко Котроманић. Тврткову цркву порушили су Турци 1512. године. Њени остаци стоје од тада на истом месту. Жеља и намера да се поправи или обнови ова црква било је мало. Зна се да су римокатолички свештеници добили од млетачких власти потврде о власништву али је никада нису хтели обнављати. Међутим, крунски аргумент налази се у турским изворима с почетка XVII века. То су чињенице из тих времена да су једини становници Цетинске крајине Срби. А српски народ већ више од четири века представља једино становништво око извора реке Цетине. То је чињеница која одређује ко је данас прави власник цркве Светог Спаса, на извору Цетине, у селу Цетина.

Литература:

1. Јован Н. Томић, Насеље у Млетачкој Далмацији 1409-1797, Први део 1409-1645, Ниш, 1915.
2. Alberto Fortis, Put po Falmaciji, Zagreb, 1984.
3. Ivan Lovrić, Bilješke o Putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Sočivice, Zagreb, 1948.
4. Бошко Десница, Историја котарских ускока, I-II, Београд, 1950.
5. Марко Јачов, Венеција и Срби у Далмацији у XVIII веку, Београд, 1987,
6. Марко Јачов, Срби у млетачко-турским ратовима у XVII веку, Београд, 1990.
7. Боривоје Ж. Милојевић, "О привреди и насељима у долинама Цетине и Крке", Гласник Географског друштва, св. 11, Београд, 1925.
8. Mile Bogović, Katolička Crkva i pravoslavlje u Dalmaciji za vrijeme mletačke vladavine, Zagreb, 1982.
9. Ђузепе (Јосип) Модрић, "Морлаци", Расковник, 42, Београд, 1984, 89-108.
10. Алманах - Срби и православље у Далмацији и Дубровнику, Загреб, 1971.
11. Глигор Станојевић, Југословенске земље у млетачко-турским ратовима XVI-XVIII вијека, Београд, 1970.
12. Глигор Станојевић, Далматинске крајине у XVIII вијеку, Загреб, 1987.

Прилози

Прилог 1.

1. Епископ далматинско-истријски Никодим (Милаш) обишао је Цетинску крајину и село својих предака. У част његова доласка, Србин католичке вере, Иво Брешан, саставио је ову песму:

Хитро се скочи на ноге
Цетински славни роде
Примјером твоје ваздашње
Изгледне, златне слоге.

Св'јетлом јачермом, токама
Накити прса твоје,
Крочи и пјесму запјевај
К'о што јунаци поје.

Разави барјак слободе,
За њим се храбро крећи;
Дан ти је свануо свечани,
Да не може баш већи.

Син ове земље јуначке,
Окруњенога чела,
Посјећа земљу дједова
И стада својих села.

Твој архипастир долази,
Да отачество види
Долове, брда, ливаде
Брежуљке, воде, хриди.

Да архиерејски благослов
У накрст подиели
Да ти, твој народ будете
Вјек честити, весели.

Хрли на сусрет, поздрав
Славног Пастира свога,
Ускликни: Да Бог поживи
Сјај земље, рода твога.

Кажи му: да знаш заносно
Љубити што је твоје:

Вјеру, отачество, заслужне
Синове земље своје;

Да ти је љубав искрена
Ко твоја бистра врела;
Да си у вјери литица
Што с кременом се стрела;

Да отачество у срцу,
У души чистој, носиш;
Презирућ туђе богатство,
Да рађе у њем просиш.

"Живио"- кликни - "Прејасни"
На радост Цетињана
Који ће дјечи предати
Успомену овога дана.

Прилог 2.

Српски писац Григорије Божовић објављивао је у Београдским новинама своје путописе по Далмацији. После боравка у Цетинској крајини написао је следећи текст:

Свети Спас Стевана Твртка и Марка Четника

Цетина, 17 јула

Врхцетина је свакако из давнина па све док Врлика није узела њену улогу било важно место, нарочито по својем положају као вратнице Босне и Далмације. Због тога је изнад данашњег села била подигнута тврђава, на сваки начин пре нашега југословенскога вала. О том особито сведочи старо гробље у цетинском пољу, недалеко од засеока Милаша, на једној оцедној узвишици. Гробље је несумњиво стариначко, илирско и келтско, а гробова има окренутих и истоку и северу. То је гробље пуно стењака међу којима су четири необичне величине, каквих више нема нигде у нашој земљи, ни у Пиви, ни на Језерима, ни на Дувну, ни на

Гласинцу, и који археологији збиља постављају питање: како су и којим средствима ту могли бити доваљани, било и за каквих тисућу корака простора. Један међу њима има 16m^2 и по рачунању стручњака тежи око 38 тона. Но међу тим стећцима има и наших, босанских, такозваних богумилских и са чисто српским православним крстом, као и са оним, познатим у нас, који личе на Хитлеров кукасти крст.

Једно је јасно. Срби, било православци било богумили, то су гробље узели за своје и у њему сахрањивали од старина, чак копајући се под стариначке мање стејке и урезајући на њима само крстове. Човек по тим гробовима може да прати српску прошлост села до данашњег дана, јер се и данас ту сахрањују, какав случај знам само у Пиви у селу Баје Пивљанина и Гаговића. Не памти се да се ту који католик сахранио, осим једнога случаја, када је туђинска власт са врличким католичким парохом на силу сахранила једно католичко дете. Али кад је том родитељу умрло и друго, он се успротивио, сахранио га у оближњем великом селу Кијеву, па се после из Цетине и сам иселио. Пусте су приче да је то гробље старо - хрватска некропола, као што није ни старо-српска, али је стварно и српско гробље, настављено на илирско или келтско, најмање од Стевана Твртка. Срби га држе и оно је данас фактичко њихово, али је православна Цетина око њега имала мука и невоља од како су дошли у додир са Млечићима па доданашњих дана. Прогона, тамница и својих русих глава...

На том гробљу је несумњиво било незнабожачко требиште. То се види по многим полупаном мрамору по гробљу и по оним, у данашње развалине узиданим. Када је Стеван Твртко освојио Далмацију, у времену Косовске Битке, и населио део Срба на овим странама, а првенствено Цетинску Крајину, он је на овом гробљу, вероватно разрушивши запуштено

святилиште илирско, подигао велику православну базилику за своје доведене православне поданике. По остатцима се види да је то православни храм, а фрањевачки летописци не би у Твртку видели највећег шизматика да је он градио цркве за католике (Балан, отац Златовић и патер Данило Фабијанић; види његову "Storia del frati minori in Dalmazia e Bosnia, Zara, 1863"). Не би они о њему на основу старих записа рекли како је "одлучити приврженик грчке цркве", нити "владар схизматик, противан католиком", нити би наш летописац за годину 1390 записао: И ради воспоминанија побједи над Туркама благочестиви Стефан Тврдко возблагодари споружнијем новија цркви ва славу и чест Христа Спаситеља на рецје Цетини", издавши јој повељу у Сутесци, "но сију же церков потом латињане похитише".

То је дакле црква Св. Спаса у Цетини, која је сад у рушевинама, а коју су Срби од старина сматрали за своју, јер је Цетина била српска по насељу, нарочито од 1688. кад су се и Милаши по свој прилици населили па и сад су у цетинском пољу свега две католичке куће. Но римокатоличко свештенство 1699 издејствује код млетачке власти допуштење да код развалина једном годишње служи мису и то на Спасовдан. То је потврдио и ћесар 1854, те је тако и данас. Цетињани у почетку нису били противни, пошто им је и црква и гробље било њихово, али су католичке процесије почеле бивати изазивачке да су настали нереди и сукоби, нарочито због обесвећења гробља. Сукоби су нарочито били велики 1842 и 1862. Најзад чињеница је да ни Венеција ни Аустрија Србима нису одрицали својину ових развалина, осим што су одобрили католицима да се ту окупљају једном у години. Наше власти су одредиле да сваки може служити на свој Спасовдан, а кад је овај за обе цркве једнога дана - онда да нико не служи. Тек Цетињани сматрају да је ово голи зулум и жао им

је што им се и формално не предају рушевине да их обнове.

Међутим, а нарочито докле се ово питање правно потпуно не реши, београдски трговац Марко Четник, ратни добровољац наш, члан братства Четника из Цетине, из засеока Четника подигао је Св. Спасу нову цркву на самом ободу над Милашевим врелом. Ванредан и положај и грађевина. За њу је и целу порту, довољно пространу, заравњен крш, чији ће се ободи паркирати и засадити кипарисом и бором. Храм је у строго византијско-српском стилу, за који се нарочито заузимао Патријарх Варнава. Цео је у једнаком по величини тесанику, ванредно пажљиво тесанком кречњаку, нешто племенитијем и гушћих зрнаца. Монументалност потпуна, те је слика врло снажна. Тако исто је озидан и одвојен од храма ступ, звонара, којој су врло срећно према цркви дате и пропорције и одстојање. Па и према месту на којем је, те је општа лепота врло згодно повећана. Поглед на цркву са сваке је стране чудесан. На уздигнутом месту, она се на даљини чини много већа но што је у ствари, а фасаде јој се преливају на сунцу у танано бакарну нијансу као да је тесаник почео да стари. У сваком погледу је без замерке и као задужбина чини част и прошлој и садашњој Цетини и њеном ктитору Марку Четнику, који се овако одужује роду и вери отаца, за коју је и његов отац тамновао. А ни сени Никодима Милаша није се могао боље одужити. Као мали човек, Четник је по рату радио у Београду и попут других наших задужбинара одвојио на ову замисао преко пола милиона динара. Црква ће кроз месец дана бити готова, те ће о јесени моћи бити освећена. Пројектовао је Валерије Сташевски, а неимар је из оближњих Кољана Јован Загорац. Сав трепти на својем делу и ни један од важнијих каменова није дао другом клесару, но је сам био тесач. Живописац је опет неки руски уметник, чије име случајно пропустих да забележим.

У Цетини постоји поверје да су звона са Тврткова Св. Спаса бачена у Милашево Језеро. Она на сваки Спасовдан звоне и праведници добри Срби и православци, чују их. Та ће звона простодушно кажу старци, забрујати када се направи црква и освети. Једна ће звона доиста забрујати, а Марко Четник, кад се већ оволико потрошио, нека учини још једну жртву: - нека на другом крају оквира Цетинина извора подигне и парохијски дом. Себи за вечни спомен, Богу на славу, а Цетињанима у потврду да им је мајчиндојило, Милашево Врело, извор Цетине, честито и благословено за векове.

Григорије Божовић

(Политика, Београд, 29 јул 1939, 6.)

Прилог 3.

Саопштење Епархије далматинске из 1989. године поводом "случаја" цркве Светог Спаса у Цетини:

Поводом дрског и некоректног подметања неистина Српско-православној епархији далматинској од стране Надбискупског ординаријата Сплит, Фрањевачког провинцијалата Сплит и Жупног уреда Врлика, о цркви Светог Спаса у Цетини, Црквени суд епархије Далматинске издао је саопштење у коме се између осталог каже:

1. Римокатоличка црква, која себе назива католичком, вековима је вршила верску, националну и културну пресију над српско-православним народом у Далмацији, Херцеговини, Босни, Лици, Банији, Кордуну, Славонији и Боки Которској. Тренутно она жели искористити политичка кретања у Хрватској у своје циљеве. На путу њених смишљених асимилаторских циљева испречили су се монументални споменици сакралне и световне културе српског народа у овим крајевима. Свесни чињенице да су ови споменици аутентични сведоци наше прошлости на овом тлу, римокатолици желе да нам физички

отму многе православне цркве. Позадина ових и оваквих намера нама је сасвим извесна, али нас вређа тврдња да је епархија Далматинска и српски народ из Далмације "отео" цркву Светог Спаса у Цетини. Овакве приче сматрамо класичним примером злонамерне дезинформације јавности.

2. Цетина је, осим петнаест домаћинстава, српско-православно село. У њему од краја 14. века постоји импозантна грађевина, црква Светог Спаса, која и положајем и грађевинским стилем одговара српско-православној традицији са елементима источне сакралне архитектуре. Према историјским подацима цркву је подигао Твртко Котроманић, босански краљ српско-православног исповедања и по мајци српског порекла, из владарске куће Немањића.

Он је био крунисан круном лозе Немањића на гробу Светог Саве у Милешеви 1377. године. "Ради успомене на славну побједу над Турцима, благочестиви Стефан Твртко благодари Господу Сведржитељу новом црквом у славу и част Христа Спаситеља на реци Цетини издајући личну грамату у свом краљевском двору у Сутјесци, с богатим даровима."

Иако је ту по неким историчарима ранија црква из деветог века, то опет не мења бит ствари. На многим сакралним местима хришћанске културе претходила су многобожачка светишта. Оно што је потоње, а стекло право археолошке вредности за све и свуда је меродавно, осим, барем тако изгледа, за хрватске повјесничаре, који би испод сваке српско-православне богомоље хтели пронаћи темеље неке цркве "хрватске културе". Римокатоличка црква се нашла увређена што је епископ далматински Господин Николај у својој беседи на Спасовдан изјавио да је и она најстарија и првобитна црква из IX века била православна, као и то да су све цркве до великог раскола 1054. године биле православне. За објективне и добронамерне историчаре, како световне тако и црквене, ово је сасвим извесно, јер је ово и једино било могуће.

Сви су храмови, како Истока тако и Запада у исто време били опште хришћански.

3. Римокатолици богато експлоатишу православни израз "католики". У преводу на наш језик овај израз значи свеопшти, тј. оно што је светског, васељенског карактера. Осим филолошког ова реч има исвоје еклесиолошко значење, јер се овај израз употребљава да би се изразило једно од својстава Цркве Христове. У историјско-географским оквирима то значи да је Црква Христова увек и свуда у овој Васељени, без обзира на њену територијалну припадност (римска, антиохијска, александријска, јерусалимска итд). Дакле, израз "католичка" односи се на целу, потпуну, јединствену, недељиву Цркву Христову. Та целовитост и неокрњеност њена изражавала се и изражава се кроз Црквену саборност, као највиши израз колективне свести Цркве. До великог раскола 1054. године, које су изазвали теолошки спорови између Рима и Цариграда, познатих претензија римске цркве, римокатоличка црква је припадала делу опште цркве као и православна црква.

Из својих понтификалних претензија за доминантном улогом у хришћанству римски папа је приграбио православни израз "католичка црква" и ево непуних десет векова с тим изразом се користи, остављајући своју паству у необавештености о значењу речи католичка, као и вернике других цркава. Оног момента када се један део цркве одвоји од целине и прогласи се самосталним, она се одваја од целине васељенске цркве.

Према томе, израз католичка црква одговара само православној саборној цркви и једино њој. Преносећи све ово на историјске оквире сасвим је јасно да су онда и сви храмови до 1054. године били и православни и католички ма где они били, било на Истоку било на Западу.

4. Није историјска чињеница римокатоличка тврдња да су они до 1947. године служили код цркве Светога Спаса. Истине ради, да се зна: да су римокатолици преко њихових фратара исходовали од венецијанског провидура декрет "да и они једном годишње могу ту да служе". То се десило 1696. Тада су римокатолици са вањске стране храма поставили једну плочу као свети престо где су служили до пред Други светски рат. У току рата плоча је уклоњена и више се не налази поред цркве.

Сама чињеница да су римокатолици тражили одобрење од венецијанског провидура да могу једанпут годишње служити поред цркве Светога Спаса, најбоље и најочитије посведочава чија је то црква и коме припада. Да је којим случајем била римокатоличка црква зар би у 17. веку имали потребу за једном таквом прошњом? Али, ово тражење одобрења сведочи да је римокатоличка црква као повлашћена црква у Венецији злоупотребила свој статус и добила тражено. Циљ им је био исти што и данас: изазивање верске нетрпељивости међу Србима и Хрватима; затим пропагирање римокатоличке вере у српским насељима.

Срби никада и ни од кога нису отимали богомоље, док су то други увек чинили и данас покушавају. Њихови вековни противници - римокатолици увек су па и данас били привилегисана "црква". Њу су штитили Венеција, Аустроугарска, НД Хазија, пре тога Турска. Римокатолици су преотели следеће православне храмове: Светог Ђорђа у Врлици 1688; Светог апостола Луке у Грабовици (сада црква Св. Јураја); Светог Спаса у Ждрапњу (сада Св. Бартула); Светих Кузмана и Дамјана у Морполачи (сада Св. ап. Петра). Осим отетих цркава неке су на интервенцију римокатоличких прелата разрушене као, на пример, у Клису (16. век), Поседарју (17. век), Трогиру, Филип Јакову (17. век), Церањама (18. век), Црном код Задра (17. век). Све

су ово сведочанства историјског настојања да се православни Срби у Далмацији поунијате или физички ликвидирају.

5. Тврдња римокатолика да је: "ово први пут у повјести да православни врше литургију у цркви Светог Спаса, што сматрамо насилним присвајањем", такође не одговара историјској истини. Постоје документа видљиве природе, фотографије и гравуре, као и живи сведоци да је ту увек Службу Божију држао месни православни свештеник. Ту су свештенобогослужили епископи Стефан Кнежевић, Никодим Милаш, а ове године и епископ Николај. Дакле, не ради се ни о каквом присвајању, већ о праву Српске православне цркве. И данас се у тој цркви врше опела над сваким упокојеним православним из Цетине.

6. Српска православна црква и епархија Далматинска никада нису биле против објективног и свестраног научног истраживања. Међутим, не може се прихватити кроатоцентрично усмеравање сваке научне радње; злонамерно уклањање и сакривање трагова припадања ове цркве српском народу и његовој Цркви, а у исто време накнадно уграђивање разноразних елемената (фрагмената) хрватске културе у зидове овог објекта, што је својевремено чинио Стјепан Гуњача. О томе шта је археолог Гуњача чинио има живих сведока у Цетини. И у другим приликама ова Црква и ова Епархија инсистирале су на објективно-научном валоризовању свих спорних питања, али од нашег предлога није било ништа. Све је подређено, па и свети храмови, доказивању "историјске тежње хрватског народа" за остваривање својих права на "суверену државу". Али ово није наука већ политика.

(Православље, Београд, 15. октобар 1989.)

ИДЕЈНИ ПРОЈЕКАТ ОБНОВЕ ХРАМА
ВАЗНЕСЕЊА ГОСПОДА ИСУСА
ХРИСТА СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ
ЦРКВЕНЕ ОПШТИНЕ ЦЕТИНА

*БЛАГОСЛОВОМ ЊЕГОВОГ ПРЕОСВЕШТЕНСТВА ЕПИСКОПА
ДАЛМАТИНСКОГ ГОСПОДИНА ЛОНГИНА ДА БОГ ДА СЕ
ВЕКОВНА МОЛБА СВИХ ПРАВОСЛАВНИХ ЧУЈЕ И УДОСТОЈИ
ПОЧЕТКУ РАДОВА ПОКРИВАЊА И ОСВЕЋЕЊА ХРАМА У
ЦЕТИНИ.*

КНИН МАЈА 1994. ГОДИНЕ

Детаљним архитектонским снимањем и коришћењем до сада објављених резултата истраживања, како у литератури, а тако и на терену, утврђују се основе за обнову Српске православне цркве посвећене Вазнесењу Господњем у Цетини.

Храм је грађен осовински подужно у правцу запад - исток. Над западним улазом (портиком) очуван је висок звоник све до остатака последње галерије са већим прозорима ("бифоре") где су се налазила и звона. Звоник је у основи правоугаоног облика коме су јужни и северни зид масивнији и постепено се ка врху сужавају, а тек на трећој и четвртој галерији имају отворе. Остала два зида звоника, западни и источни су мање масивни. Дебљине су 75 цм (око 2,5 стопе) и од приземља до горе задржавају ту димензију и вертикалност. Транспарентност улаза у храм наглашавају и пролази кроз звоник. У приземном делу се кроз двоја лучна врата пролаза, врата, приступа нартексу (припрати), над којом је галерија ("Хорос"). Пар прислоњених стубаца уз источни зид звоника у нартексу указује на остатке полукружних лукова, који су ојачавали по два мања бочна и један шири централни полуобличасти ("бачвасти") свод, који је представљао таваницу нартекса, односно под галерије. Укупне димензије нартекса по дужини око 10 стопа, а ширине 18 стопа (300 ю 547) указују да се приступ галерији највероватније није вршио степеништем из овог простора, већ са спољне стране степенима над портиком. Очувана су и два бочна ојачања носача сводне и друге конструкције, којима се са западне стране кроз наглашен отвор (вероватно улазна врата) приступало капели у звонику са очуваном нишом у јужном зиду полукружног облика. Ниво пода капеле је обновљен педесетих година, када се вршила конзервација остатака зидова звоника и храма. Капела на првој етажи (спрату) звоника висином пода одговара висини галерије над нартексом, са којим простором је и највероватније била повезана већим лучним отвором висине око 5 м, а у пуној ширини звоника 225 цм. Остаци камених плоча над овим лучним отвором указују и на висину сводне конструкције полукалоте над олтарским простором у зони источне стране галерије ("Хороса"). Са три отвора, два бочна мања, лучно надвојена и зиданим парапетом одвојена од главног брода (наоса) храма, док је централни већи над улазним вратима у пуној висини 290 и ширини 120 отворен ка истоку и олтарској апсиди, простор је јединствен. Преградни зид између нартекса и наоса је у пуној

висини од приземља до висине 9,4 очуван у профилу наглашеног централног дела којим се прихватају бочне силе лукова носача таванице, како нартекса тако и галерије са надвишеним делом полукалите уз звоник. Поменуте величине отвора међу просторима у приземљу, портик - нартекс - наос указују на једновременост у градњи и на концепцију градитеља да се простор јединствено стапа у градацији од запада ка истоку. Поготово се паралелно на првој етажи ово постиже до врата на фасади, предпростора над портиком, кроз капелу, галерију отворе који у просторном јединству одговарају линији проскомидије, ђаконика и олтара у крајњем источном делу храма.

Главни брод "наос" је јединствен простор у истој ширини, као и нартекс, а у дужини од око 12 м/рачунато до врха остатака у темељу средње "конхе" олтарске апсиде. Прислоњеним ступцима (пиластри, лезене) који у паровима расчлањују по дужини простор у три дела, два ужа источни и западни, а шири централни, формира се и закључак да је источни травеј заједно са олтаром формирала калота са три нише "триконхос". Зидна маса ових полукружних делова олтара је и са спољне стране наглашена. Ојачана је калканским зидом, од кога су у међу простору са спољне стране оштри угаони завршетци у правцу основних носивих зидова. Над нишама су полукалите сводне конструкције прислоњене на зидне вертикале споља, а на површину калоте апсиде са унутрашње стране. Својом масивношћу ове конструкције по подужној оси прихватају косе силе лукова прислоњених уз бочне зидове, који формирају два пара, већих (у "наосу") и мањих (у источном травеју) аркада. На поменуте лукове се у источним делу ослања полуобличасти свод, који у подужном правцу прихвата попречне лукове и у делу наоса, у квадратичном простору по систему пандатифа формирају прелаз у кружном основу цилиндричног носача калоте куполе. Димензије ширине куполе омогућавају и добијање централног осветљења кроз дванаест мањих отвора. Остали део храма је дискретно осветљен са три узана прозора у олтару, три у храму и једним нижим у припрати. Користећи се компарацијама са другим храмовима (нпр. Храм Успења Пресвете Богородице у Морачи) овај отвор на јужној сртрани нартекса могао је имати и функцију мањег отвора за излаз, када се изнутра велика врата замандале и утврде.

Улазна врата у главни део храма су већа, на западној страни и такође велика, али ужа, на северном зиду наоса. По остацима места ослонаца и укопаним каменом прагу жљеба за вратна крила, констатује се да су западна врата била двокрилна, а северна једнокрилна.

Након, наведеним поступком, формираног унутрашњег простора храма, дефинисања места олтарске преграде, на коју указују и отвори у зидној маси пиластра за архитравни носач, приступамо одређивању висине пода, који су већ у висини камених прагова. На делу јужне стране и са северне стране храма у нишма очувани су и остаци камене клупе, ојачања темеља са унутрашње стране бочних носивих зидова. Са спољне стране симетрично су постављени полукружни контрафори, који се ка врху сужавају. Њихово проширено завршавање, са завршном "капом", је у зони ослоначког места лукова и свода над бродом. Ово постојање и масивност указују на места, како полуобличастог свода, тако и места куополног, централног простора, где је и један пар више "контрафора" у односу на унутрашња зидна ојачања.

Основни грађевински материјал је за зидове полуобрађени камен слаган у једноставном слогу, са наглашеним луковима и надвојима врата. Сада конзервирани зидови и контрафори брода цркве на висини од 6,5 - 8,0 м, звоника на коти 19,5 м указују на потребу провере статичке носивости и вертикалности места ослонаца, како лукова, сводова, а тако и челичне конструкције за звона. У сваком случају системом хоризонталних, косих, лучних и вертикалних АБ, односно челичних серклажа може се обезбедити компактан конструктивни склоп који обезбеђује носивост постојећих зидова и надградње.

Поготово се не очекују нова оптерећења (осим места ослонаца челичне конструкције звона) јер се у зони сводова и калота за материјал употребљава сига (седра, туф). Све унутрашње површине се припремају за наношење малтерног слоја, који може да послужи за подлогу живопису.

Спољне површине се попуњавају на местима оштећења само у фугама, малтером, по угледу на постојеће и тиме се конзервирају.

Хоризонтални подкровни венци су једноставног профила такође од сиге. кровни покривач су камене, природно "цепане"

плоче дебљине 3 - 5 цм залирене на подлози од малтера и испуне над сводом.

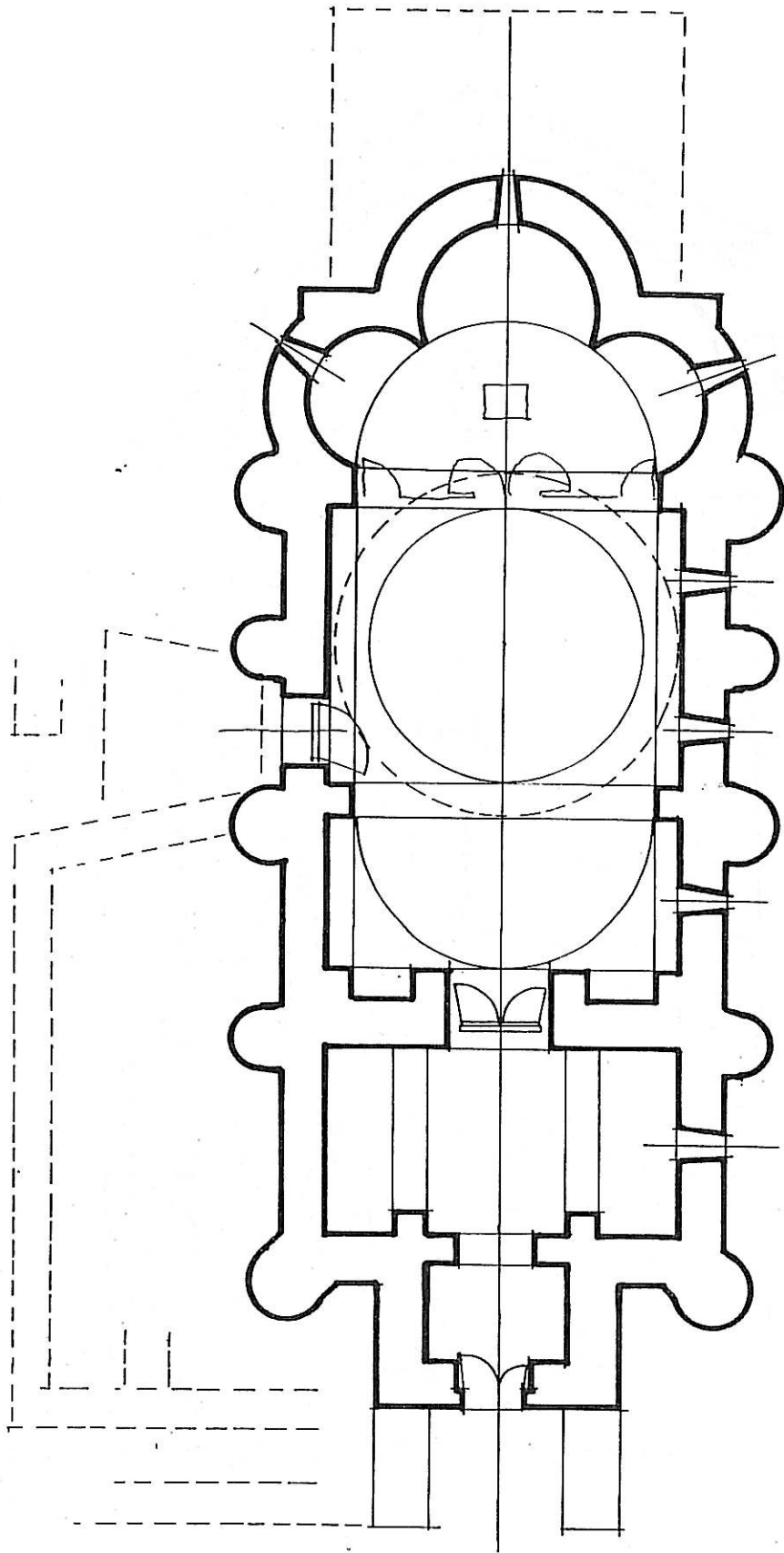
Сва столарија, прозори, врата, тронови, налоње и олтарска преграда израђују се у детаљу по пројекту од квалитетног тврдог дрвета (орах, храст).

Покривање свих подова се врши каменим плочама, неједнаких димензија са ненаглашеним спојницама.

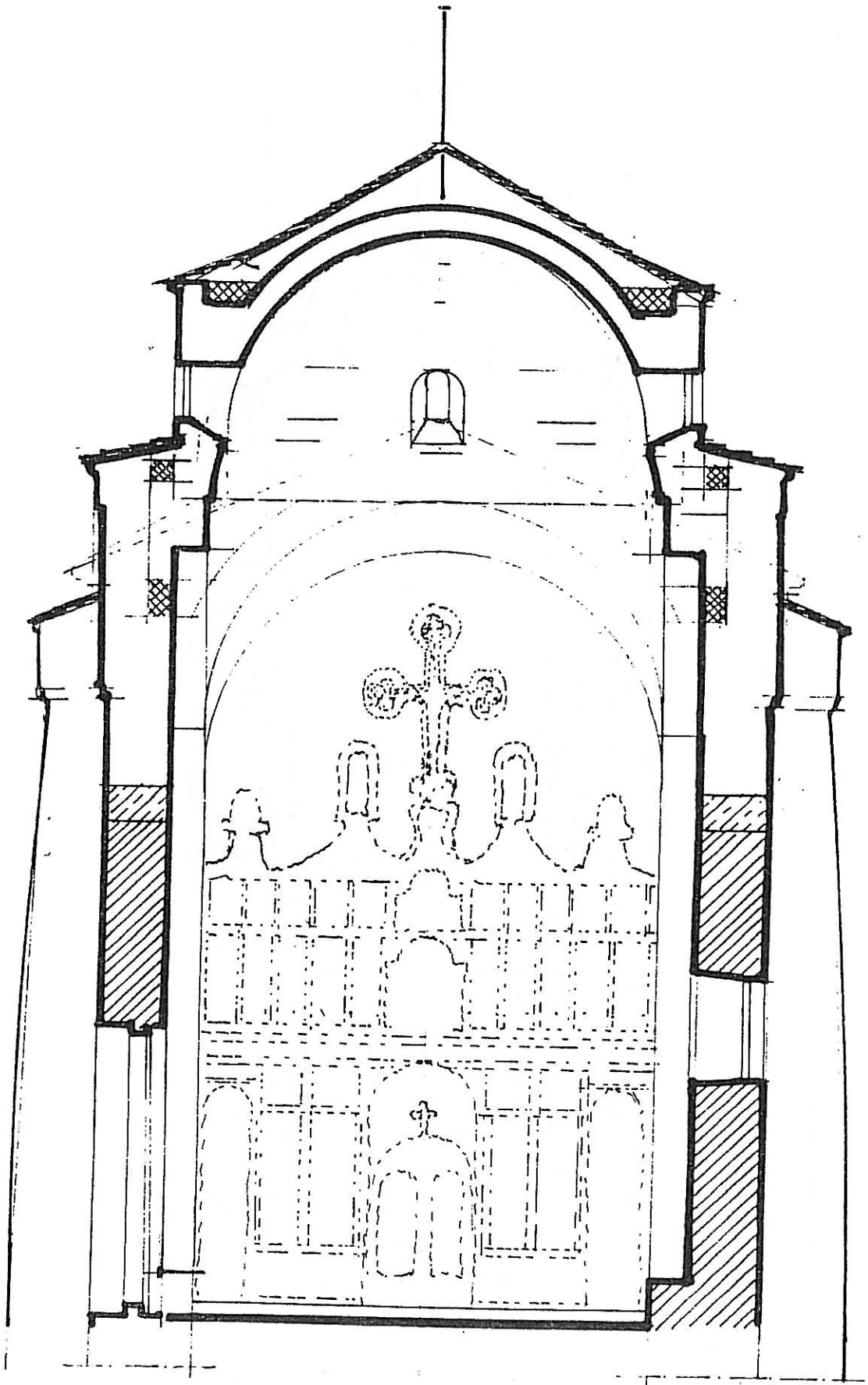
Часна трпеза, конзоле у олтару (проскомидија, ђаконикон) и Горње место су од квалитетног мермера.

Три крста од метала, позлаћена са постољем и "јабуком" се по Освећењу постављају на уграђене носаче над звоником, куполом наоса и врха крова над олтаром.

У Книну, маја 1994. године
Илија Протић, дипл. инг. арх.

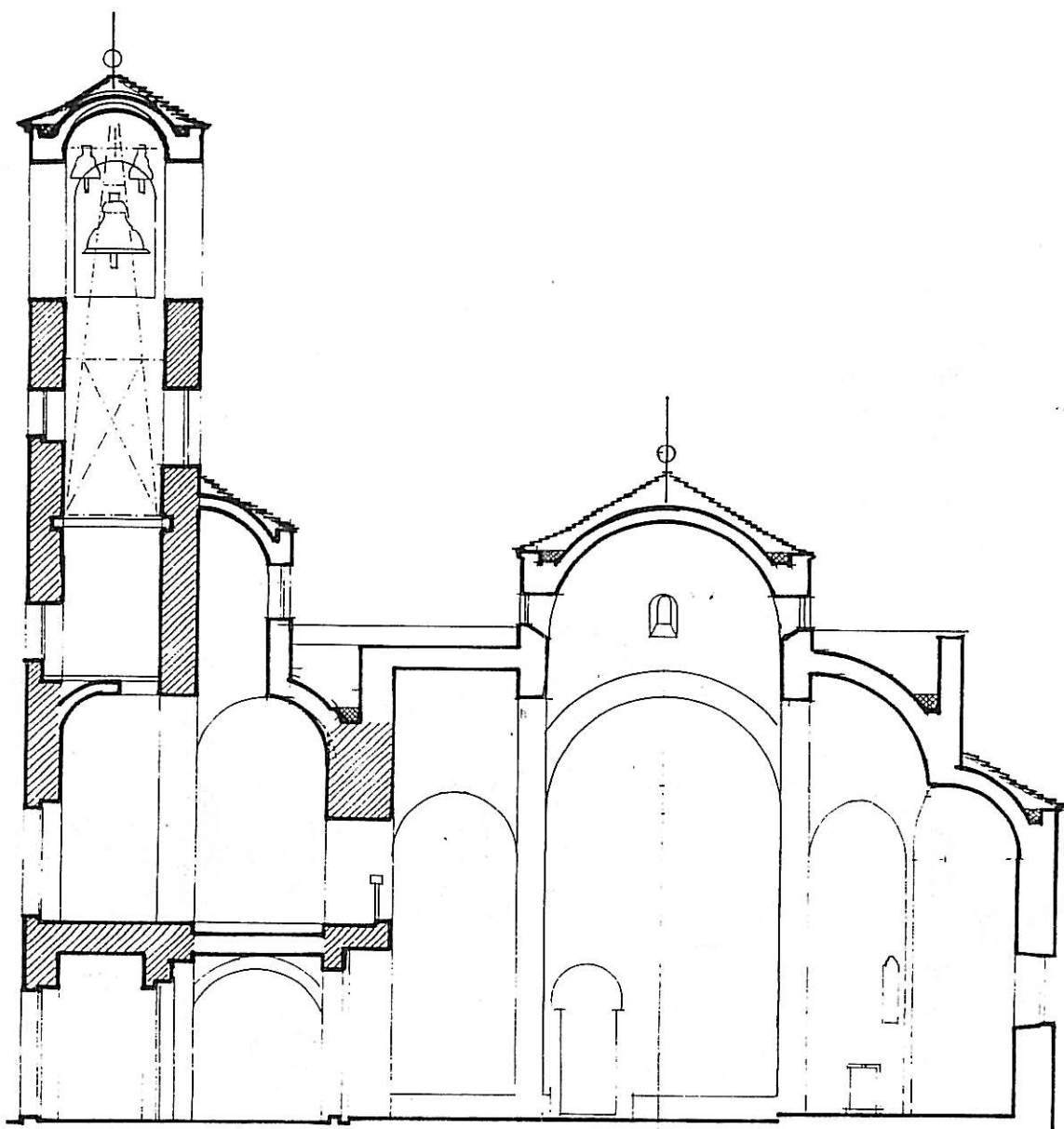
Основа цркве св. Спаса

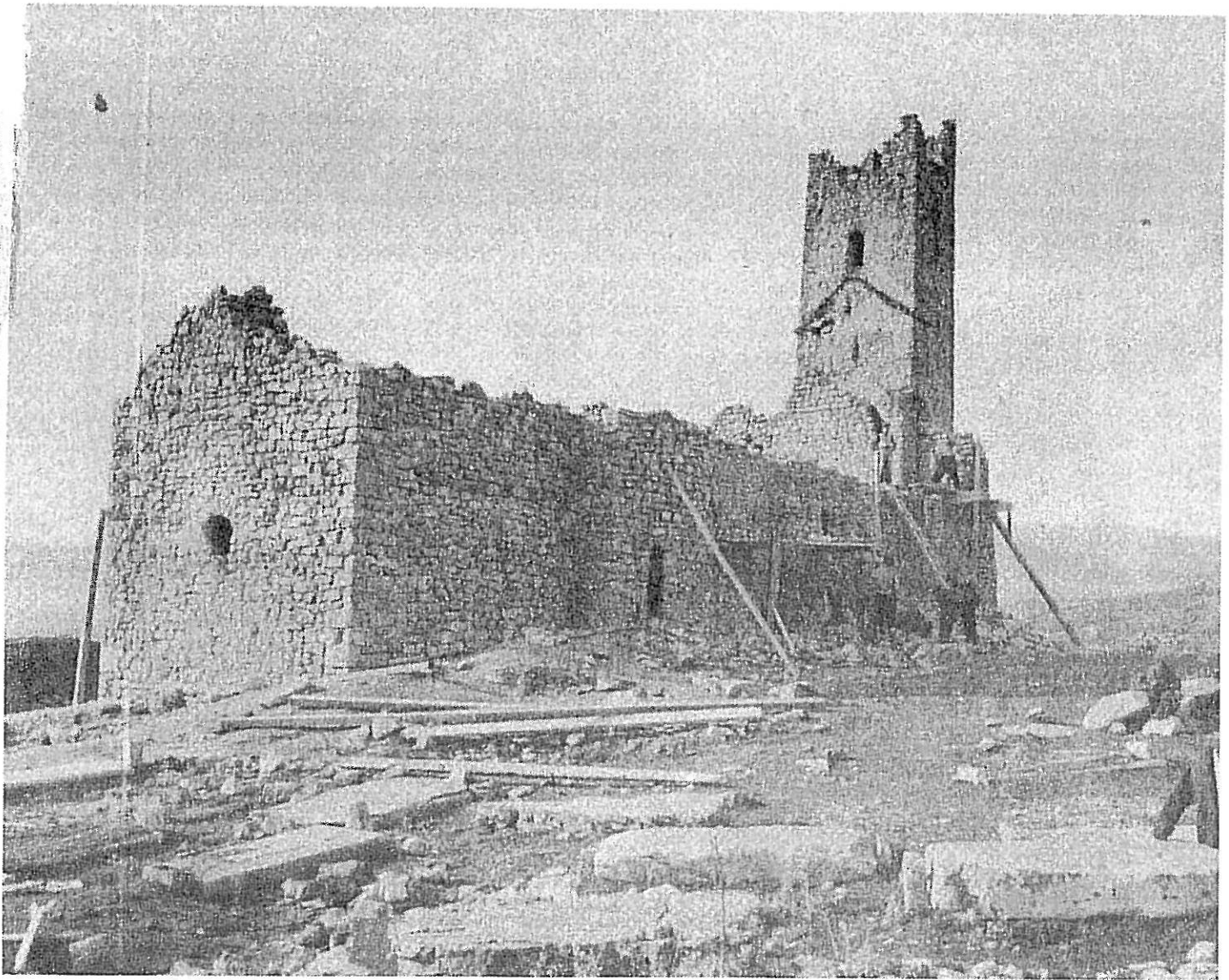
Пресек и поглед на олтар

Будући изглед цркве св. Спаса

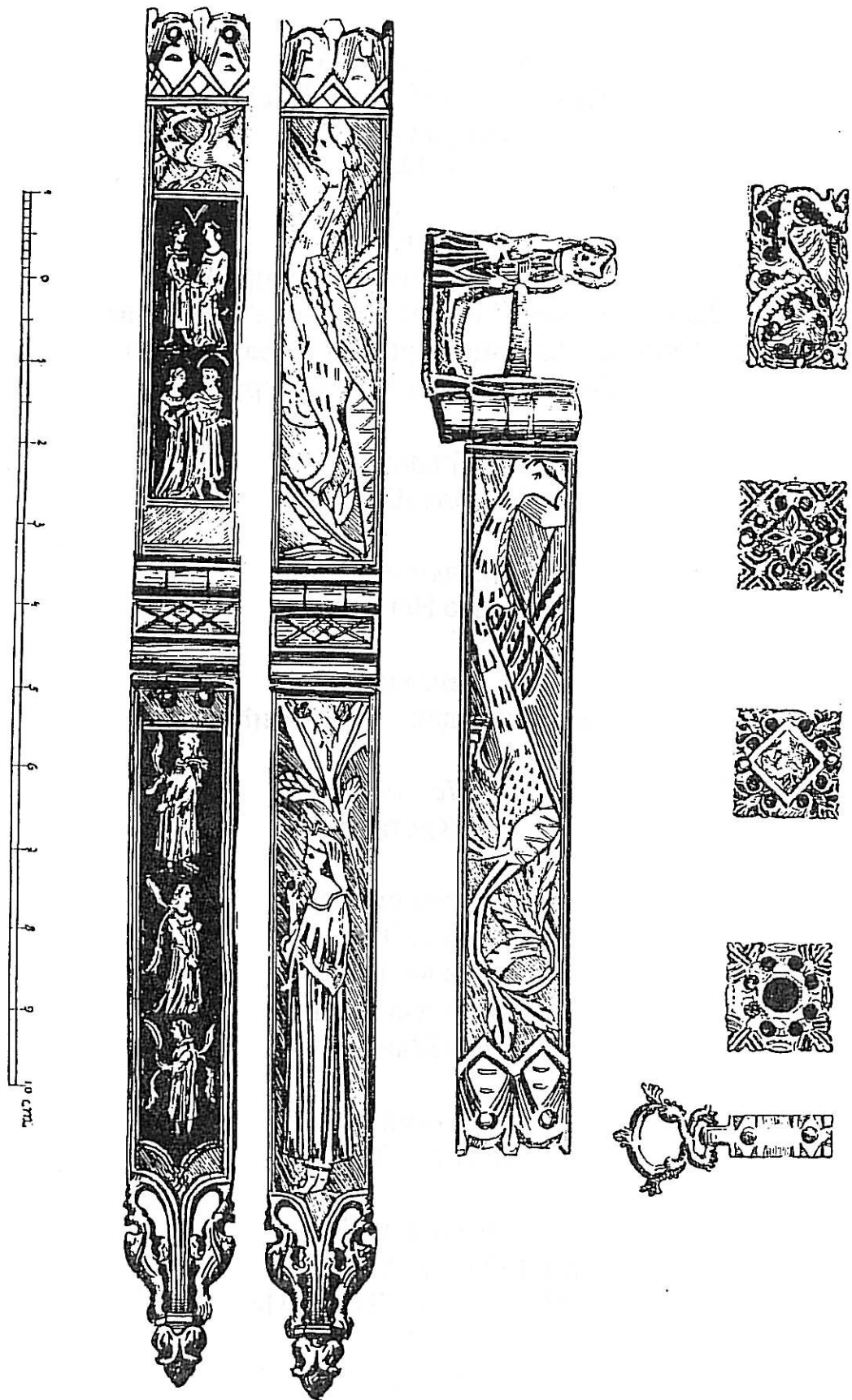
Попречни пресек цркве са звоником

Црква Св. Спаса на Врелу Цетине за време делимичног
рестаурирања 1947. године

Манастир Драговић

Типови аплика пронађени под великим стећком у Врелу Цетине

Вељко Ђ. Мишина
СВЕТИ СПАС У ЦЕТИНИ
Београд - Книн
1994.

Издавачи:

Умјетничко братство манастира Крке
Завичајни клуб "Книнска крајина" - Београд
Српско културно друштво "Зора" - Книн
Мико - Маркетинг - Београд

Уредник:

Никола Шкрбић

Технички уредник:

Жељко Ненадовић

Рецезент:

мр Слободан Милеуснић

Лектор:

Соња Крстановић

Компјутерски слог:

Вељко Ђ. Ђурић
Зоран М. Татић
Алесандар Бућан
Маја Мандић

Штампа:

МЕТЕМ - Земун

Реализација

МИКО - МАРКЕТИНГ
БЕОГРАД В. СТЕПЕ 318

Тираж:

1.000 примерака